

Юлія Прокон, Вадим Хмарський (Одеса, Україна)

ПЕРСОНІФІКАЦІЯ ЗАСНОВНИКІВ БРОДСЬКОЇ СИНАГОГИ В ОДЕСІ

Доля Державного архіву Одеської області нерозривно пов'язана з будівлею Бродської синагоги, що була побудована на розі вулиць Пушкінської та Поштової в Одесі за проектом архітектора І. М. Коловича у 1863 р. Вона зберегла свій первинний зовнішній вигляд до наших днів і є однією з визначних пам'яток міста. Сама синагога була заснована у 1841 році й спочатку містилася в орендованих приміщеннях. Заснування Бродської синагоги та її функціонування у середині XIX ст. особливо прикметні тим, що саме вона стала зразком проведення у той час в Одесі синагогальної реформи.

Історію Бродської синагоги докладно описав одеський краєзнавець О. Губар. Автор зробив спробу простежити генезис так званої бродської громади в Одесі (тобто засновників та постійних відвідувачів Бродської синагоги, переважну частину якої склали вихідці з міста Броди), підкреслюючи її незалежність та відокремленість від решти єврейської громади міста. Автор називає низку імен австрійських вихідців, але, за нашими даними, багато з них до заснування синагоги не мали жодного стосунку¹.

В роботах американського дослідника С. Ципперштейна та ізраїльського вченого М. Поліщука розкривається суть синагогальної реформи, а історія створення Бродської синагоги розглядається в аспекті культурної трансформації одеських євреїв через призму конфліктів² між провісителями і традиціоналістами, що виник при спробі освічених євреїв (переважно австрійського походження) нав'язати одеському єврейському суспільству реформи освіти і синагоги. Автори вважають, що бродські євреї мали величезний вплив на місцевих євреїв і грали провідну роль у суспільних справах. На їхню думку, вже до початку 1830-х років вони затвердили свій контроль над місцевою громадою та всіма суспільними інститутами³. Історична довідка про Бродську синагогу за архівними матеріалами дана в роботі Л. Білоусової³.

Проте в усіх цих дослідженнях автори не ставили своїм завданням персоніфікувати засновників Бродської синагоги, немає там і детальних відомостей про особливості групи її парафіян у порівнянні з іншими євреями міста. Тому метою даної статті є з'ясування походження засновників Бродської синагоги, їхній соціальний стан, рівень освіченості та ступінь інтеграції в єврейську громаду Одеси у 1830-1850-х роках.

С. Ципперштейн, спираючись на повідомлення Марка Рафаловича в газеті «Одесский вестник» про відкриття нового молитовного будинку (а саме Молитовного будинку № 1, який згодом перетворився у Бродську синагогу), датує створення синагоги 1841 роком⁴. О. Губар вважає, що цей молитовний будинок існував ще з 1820 р.⁵ Останнє підтверджується й знайденими архівними документами⁶. Проте відомостей про впровадження в ньому реформ до 1841 р. не виявлено.

У 1842 р. відвідувачі Молитовного будинку № 1 подали прохання про найменування свого молитовного будинку синагогою. До нього додавався громадський вирок, згідно з яким вченим євреєм синагоги був обраний Олександр Цедербаум, старостою - Мойсей Трахтенберг, скарбником - Мордка-Ізраїль Ланд. Під текстом - 100 підписів, серед яких, як випливає з рапорту єврейського кагалу міській владі, було 45 іноземців та іногородніх, 40 одеських євреїв та 15 неповнолітніх юнаків⁷.

Через відсутність підтримки та негативну реакцію з боку кагалу, міська влада прохання не задовольнила⁸. Це свідчить про те, що бродське молитовне товариство, всупереч думці Ципперштейна, у той час не лише не мало контролю над кагалом й одеським єврейством, але навіть було щодо них в опозиції, не маючи достатньої можливості лобювати свої інтереси.

Ймовірно, повний список членів Молитовного будинку № 1 не помежувався 100 євреями, які підписали згаданий вирок. Не було серед них знаменитого кантора Нісана Блюменталя, який до того часу вже оселився в Одесі та з 1841 р. служив у цьому молитовному домі, й відомого просвітителя та прибічника синагогальної реформи Маркуса Гуровича, а також Марка Рафаловича, який був парафіянином цього молитовного будинку⁹. Проте, оскільки 100 підписів вистачало для обрання правління, а також враховуючи, що О. Губар говорить лише про десятки парафіян Бродської синагоги у той час¹⁰, на основі розшифрованих нами імен

та прізвищ євреїв, які підписалися під вироком, можна достовірно говорити про засновників Бродської синагоги й перших ідеологах синагогальної реформи в Одесі.

За даними про походження одеських євреїв, які зібрано в архівних документах, принаймні 58 із 100 євреїв, котрі підписали вирок, були австрійськими вихідцями, більшість з яких становили уродженці міста Броди: купецькі родини Трахтенбергів, Дербліхів, Вальтухів, Гуровичів, а також Азріель Журавнер, Веніамін-Зиндель Кацин, Мендель Інбер, Натан Клейн, Якоб Ландау та ін. Були серед них і переселенці з інших галицьких міст, наприклад, Абрам-Вольф Дайчмейстер із Бучача. Підписали згаданий вирок також представники Царства Польського (Олександр Цедербаум, Вольф Голд, Мозес Ейгер) й чимало вихідців із російських губерній (Ізраїль Аксенфельд з Немирова, Шевель Ланд із Белиці, Мойсей Гартенштейн із Радзивіллова, Хаїм Ефруссі з Бердичева, Ефроїм Цеткін із Шклова, Зейлік Чацький з Луцька та ін). Слід зазначити, що члени молитовної громади Бродської синагоги склали лише невелику частину з усіх австрійських вихідців, які оселилися в Одесі в кінці XVIII - першій третині XIX ст.

Достовірно не відомо, хто саме брав участь у первинному створенні Молитовного будинку № 1 у 1820 р. За нашими відомостями, у той час в Одесі проживало не більше чверті євреїв із тих, що підписали вирок у 1842 р. Серед засновників цього молитовного будинку могли бути Лейб Бернштейн, Мойсей Гебенштрейт, Герц, Самуїл і Соломон Гуровичі, Натан Клейн, Якоб Ландау, Герман Лахман, Мозес Моргуліс, Берман та Меер Трахтенберги, Мошко-Фішель Фріденберг й деякі інші. Примітно, що всі вони (за винятком Фріденберга та Бернштейна) приїхали до Одеси не раніше другого десятиліття XIX ст., решта австрійських євреїв переселилися пізніше, а тому встигли познайомитися на батьківщині з культурними реформами, які успішно впроваджувалися вже у той час в єврейських громадах галицьких міст.

Традиційно саме з бродськими євреями пов'язується поширення руху Гаскали (Просвіти) в Одесі. їм приписується визначальна роль у реформах освіти й синагоги серед одеських євреїв¹¹. І якщо до 1840-х років в Одесі активно розвивалися просвітницькі тенденції, а значна частина єврейського суспільства, яка була задіяна у комерції, вітала отримання дітьми світської освіти, то до синагогальної реформи за німецьким зразком переважна більшість євреїв, у тому числі й австрійських, поставилися вельми насторожено. Прихильниками цієї реформи була в основному та невелика кількість євреїв, яка за комерційними справами була в німецьких містах, мала можливість побачити там своїми очима оновлена синагоги й відчутти перевагу змін перед усталеними синагогальними традиціями.

Переважна більшість членів Бродської синагоги були купцями. Деякі з них були дуже заможні (Хаїм Ефруссі, Герц Гуревич, Мойсей Гальперін), а Соломон Гурович, Вольф Ейдельберг та Ілля Бернштейн були названі в газеті «Одесский вестник» серед найзначніших купців, що займалися у 1841 р. в одеському порту закордонною торгівлею (усього в цьому списку було 77 купців, з яких лише п'ятеро євреїв)¹². Згадуються ці три купці й в аналогічних списках «Одесского вестника» за інші роки.

Чимало постійних відвідувачів Бродської синагоги, за нашими даними, спочатку тривалий час були в Одесі прикажчиками або бухгалтерами, а у 1840-х рр. вже оголошували купецькі капітали третьої гільдії. Серед них були: Осіас Бернштейн, Самуїл Гурович, Абрам-Вольф Дайчмейстер, Азріель Журавнер, Веніамін-Зиндель Кацин, Натан Клейн, Абрам Шиллер та ін. Серед засновників Бродської синагоги були і менш забезпечені євреї (Абрам-Герш Батист, Вольф Вейцман, Хаїм-Маркус Моргуліс, Яків Ейхенбаум). Відвідували богослужіння у синагозі навіть бідняки. Наприклад, згідно зі звітом про прихід і витрату грошових сум Молитовного будинку № 1, у 1851р. біднякам, які приходили молитися до синагоги, було роздано 33 руб.¹³ Слід зазначити, що заможні парафіяни були і в інших одеських синагогах та молитовних будинках, але вони не склали там настільки значної частини, як в Молитовному будинку № 1.

Саме завдяки заможності своїх членів, Бродська синагога протягом усього часу її існування вважалася синагогою аристократії¹⁴. Так, одеський градоначальник П.А.Антонович у 1861 р. стверджував, що «парафіяни Бродської синагоги складають самий освічений і заможний клас єврейського населення Одеси»¹⁵. За нашими підрахунками, принаймні 36 із 63 купців 1-ї гільдії, які оголосили капітали в Одесі на 1887 р., були членами Бродської синагоги;

147 із 379 її відвідувачів оголошували купецькі капітали на 1887-1890 рр., а з урахуванням їхніх батьків та синів, які також ходили до цієї синагоги, кількість дуже заможних парафіян була ще більше. Окрім купців, Бродську синагогу в ті роки постійно відвідували вісім докторів медицини: Н. Бернштейн, І. Дрей, З. Маргулієс, А. Фінкельштейн та ін.¹⁶

Прикметне, що у другій половині XIX ст. бути парафіянином Бродської синагоги стало дуже престижно і багато купецьких сімей, які спочатку не схвалювали синагогальну реформу і в середині XIX ст. відвідували інші синагоги, у 1880-х рр. вже значилися серед парафіян Бродської. Наприклад, сімейства Янкеля Аглицького та Юдки Гессена спочатку були членами Головної синагоги. У 1880-х рр. богослужіння у Бродській синагозі відвідували практично всі значні купці-євреї, які приїжджали до Одеси з Австро-Угорщини: І. Аронзон, Я. Кост, С. Пшеворскер, Б. Ронігер, Т. Шварц, М. Шварцкопф, М. Штейнгауз та ін.¹⁷

Конфлікт на ґрунті синагогальної реформи у середині XIX ст. фактично протиставив групу парафіян Бродської синагоги та одеське єврейство. Ступінь інтеграції бродської громади у міське суспільство можна простежити на прикладі їхньої участі у виборах на різні громадські посади та благодійній діяльності.

Серед членів бродської молитовної громади було чимало іноземних та іногородніх євреїв, які спочатку не планували залишатися на постійне життя в Одесі, а тому не брали активної участі у житті міської єврейської громади. У суспільних заходах протягом 1820-х - 1840-х рр. це була лише невелика частина парафіян Бродської синагоги. Наприклад, у 1830-х рр. на вибори керівництва одеського єврейського кагалу запрошували, за нашими підрахунками, кілька сотень одеських купців і авторитетних міщан, але лише 14 із них були членами Молитовного будинку № 1 (із тих, хто підписав у 1842р. вищезгаданий вирок) і лише 10 з них брали участь у голосуванні¹⁸.

Згідно відомостей про пожертвування одеських жителів на різні потреби, які регулярно публікувалися в газеті «Одесский вестник», у благодійних акціях у 1830-х рр. брала участь меншість членів бродського молитовного суспільства: Лейб і Маркус Бернштейни, Герц Вальтух, Мойсей Гебенштрейт, Соломон Гурович, Пеон Дербліх, Абрам, Берман і Мойсей Трахтенберги, Абрагам Френкель, Мошко-Фішель Фріденберг й деякі інші. Враховуючи досить високий рівень фінансових можливостей парафіян, настільки слабка участь у благодійності є яскравим показником їхньої низької інтеграції в одеське єврейське суспільство того часу.

Незважаючи на загальну відособленість парафіян Бродської синагоги, деякі з них користувалися великим авторитетом серед одеських євреїв уже в 1830-х роках. Так, Берман Трахтенберг був обраний членом комісії із завідування доходами і витратами єврейської громади Одеси ще у 1830 р. (задовго до прийняття російського підданства)¹⁹. Мойсей Трахтенберг і Соломон Гурович у 1835-1837 рр. були гласними Одеської міської Думи²⁰.

Наприкінці 1830-х - на початку 1840-х рр. практично всі австрійські вихідці утвердилися в бажанні залишитися жити в Російській імперії. З цим часом збігається посилення інтеграції їх в одеське єврейське суспільство. На початку 1840-х рр. у виборах брали участь вже 24 засновники Бродської синагоги, вісім із яких обирали на різні посади в єврейській громаді (наприклад, Х. Ефруссі і М. Трахтенберг - піклувальниками Єврейської лікарні, Л. Штейнфінкель - старшиною Похоронного братства)²¹. Проте один із лідерів Головної синагоги Бецалель (Базіліус) Штерн констатував у 1850р., що організатори Бродської синагоги все ще представляли невелику ізолювану групу одеських євреїв²².

Вчений єврей при генерал-губернаторі Новоросійського краю Маркус Гурович інакше оцінював становище засновників Бродської синагоги в одеському єврействі, у 1852 р. він стверджував, що правління Головної синагоги не має ніякої ваги у суспільстві, й ставив йому на противагу освічених членів бродської громади²³. Думка Гуровича підтверджується тим фактом, що у 1848р. на виборах члена від одеського єврейського суспільства в рабинську комісію в Петербурзі 6 із 11 кандидатів, за нашими підрахунками, були з числа засновників синагоги²⁴.

У 1850-х рр. принаймні 28 євреїв-засновників синагоги брали участь у виборах, причому багато з них - вперше. У 1858 р. 21 із них були обрані у числі ста повірених єврейської громади, які користувалися суспільною довірою і в обов'язки яких входило проведення виборів різних посадових осіб і складання громадських вироків²⁵. Значно розширилися до того часу і списки благодійників-парафіян Бродської синагоги.

До 1859 р. молитовна громада синагоги збільшилася до 300 осіб ²⁶, в тому числі за рахунок авторитетних одеських купців, тому фактична кількість парафіян Бродської синагоги серед виборців і повірених у 1850-х рр. була ще більшою. Тобто до того часу настільки зросли авторитет і вплив членів бродської молитовної громади на одеських євреїв, що вже навряд чи можна було говорити про їхню ізольованість. Проте спроби об'єднати Головну і Бродську синагоги зазнали невдачі²⁷.

У переліку одеських синагог і молитовних будинків у 1852 р. Бродська синагога позначена як молитовний будинок «для євреїв найосвіченішого стану»²⁸. Всі підписи під згаданим виписом парафіян 1842 р. були зроблені російською або німецькою, причому більшість з них - рівними й акуратними літерами (останнє в цілому не було характерним для підписів євреїв того часу). Члени Бродської синагоги не тільки самі були освічені, але й прагнули дати гарну світську освіту своїм дітям. Наприклад син Осіаса Бернштейна Натан блискуче закінчив Московський університет і став відомим вченим-фізіологом, який протягом тривалого часу був доцентом Новоросійського університету і головою Товариства одеських лікарів ²⁹.

О. Губар вважає, що заснували Бродську синагогу й Одеське єврейське училище одні й ті самі євреї. Однак лише Ізраїль Аксенфельд та Герц, Самуель, Симон і Соломон Гуровичи з перших парафіян синагоги були у числі засновників та прибічників училища. У той же час деякі одеські маскілім-прихильники училища на чолі з його директором Б. Штерном були парафіянами Головної синагоги й перебували в опозиції до Бродської³⁰.

На відсутність зв'язку між освіченістю єврейських товариств та їхнім ставленням до синагогальної реформи звернув увагу О. Рабинович: до 1860 р. у містах Кишиневі, Сімферополі, Херсоні й Єлисаветграді, де просвітництво євреїв здобуло великих успіхів, не було помітно ніякого руху у справі синагогального перетворення³¹.

Звідси випливає важливий висновок: біля витоків реформи освіти та реформи синагоги в Одесі стояли різні групи євреїв. Лише невелика частина з них належали обом групам, у міру інтеграції парафіян Бродської синагоги в одеське єврейське суспільство, у міру збільшення числа прихильників синагогальної реформи і поступового реформування Головної синагоги за зразком Бродської, відбувалося зближення між цими групами. Виявлялося це і в участі членів бродської молитовної громади в різних суспільних справах, і в їхній просвітницькій діяльності. Наприклад, у другій половині XIX ст. визначну роль у розвитку освіти євреїв в Одесі зіграв один із лідерів Бродської синагоги Олександр Цедербаум, а відомими благодійниками, в тому числі і в галузі освіти, були парафіяни Бродської синагоги з сімейства Хаїма Ефруссі.

Отже, хвилі модерності, що поволі захоплювали всю Європу і простори Російської імперії, докотились і до єврейської громади чи не наймодернішого міста названої держави. Феномен Бродської синагоги може слугувати саме прикладом нових віянь у середовищі єврейського населення міста як відображення загальноєвропейських тенденцій. Виявлені в архівних документах імена та прізвища більшості засновників Бродської синагоги демонструють, що основними особливостями цієї групи євреїв були: велика питома вага австрійських вихідців, які переселилися до Одеси в 1820-х рр. і пізніше; велика питома вага іноземців, які не приймали російське підданство аж до початку 1840-х рр.; велика питома вага заможних парафіян; освіченість; спочатку низький рівень інтеграції в одеське єврейське товариство (низька ступінь участі у виборах на різні посади і невисокий рівень участі у добродійній діяльності) і в той же час наявність в числі парафіян кількох найбільш авторитетних одеських євреїв.

¹ Губарь О.И. Очерки ранней истории евреев Одессы / О.И.Губарь. - Одесса : ВМВ, 2013. - С. 197-232.

² Ципперштейн С. Евреи Одессы. История культуры. 1794-1881. - М.-Иерусалим : Гешарим, 1995. - С. 51, 64-78; Полищук М. Евреи Одессы и Новороссии: социально-политическая история евреев Одессы и других городов Новороссии, 1881-1904. - М.: Мосты культуры - Гешарим, 2005. - С. 25-27.

³ Евреи Одессы и юга Украины: история в документах. - Кн. 1 (кон. XVIII - нач. XX вв.) / Авт.-сост. Л.Г. Белоусова, Т.Е. Волкова (Серия: «Труды Государственного архива Одесской области». - Т. VII). - Одесса, 2002. - С. 3-4.

⁴ Ципперштейн С. - Вказ. праця. - С. 65.

⁵ Губарь О. - Вказ. праця. - С. 208-209.

⁶ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 17. - Спр. 538. - Арк. 109.

- ⁷ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 17. - Спр. 538. - Арк. 109-117.
- ⁸ Там само. - Арк. 117, 134.
- ⁹ Ципперштейн С. - Вказ. праця; Рафалович М. Одесские евреи // Одесский вестник. - 1841. - 25 июня.
- ¹⁰ Губарь О. - Вказ. праця. - С. 210.
- ¹¹ Ципперштейн С. - Вказ. праця. - С. 48.
- ¹² Одесский вестник. - 1842. - 24 января.
- ¹³ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 107. - Спр. 32 (1851). - Арк. 38.
- ¹⁴ Ципперштейн С. - Вказ. праця. - С. 104.
- ¹⁵ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 173. - Спр. 27. - Арк. 13.
- ¹⁶ Адресная книга одесских 1-й и 2-й гильдии купцов. - Одесса, 1890. - 137 с.; Список одесских 1-й и 2-й гильдии купцов 1887 года. - Одесса, 1887. - 47 с.; ДАОО. - Ф. 16. - Оп. 108. - Спр. 13 (1886). - Арк. 120-125-зв.
- ¹⁷ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 107. - Спр. 12 (1848). - Арк. 9-зв.; Ф. 16. - Оп. 108. - Спр. 13 (1886). - Арк. 252-зв.
- ¹⁸ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 1. - Спр. 435 (1835). - 453 арк.; Оп. 6а. - Спр. 87. - 30 арк.; Оп. 8. - Спр. 827. - 73 арк.
- ¹⁹ Там само. - Оп. 6а. - Спр. 87. - Арк. 1-зв.
- ²⁰ Тиганій К.А. Євреї в Одеському міському самоврядуванні в ХІХ столітті // Інтелігенція і влада. - 03/2008. - Вип. 13. Сер.: Історія. - С. 19-29.
- ²¹ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 17. - Спр. 538. - 392 арк.
- ²² Ципперштейн С. - Вказ. праця. - С. 69.
- ²³ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 202. - Спр. 42 (1852). - Арк. 10.
- ²⁴ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 107. - Спр. 33 (1848). - 84 арк.
- ²⁵ ДАОО. - Ф. 4. - Оп. 107. - Спр. 35 (1858). - 13 арк.; Спр. 45 (1853). - 83 арк.; Спр. 74 (1855). - 32 арк.
- ²⁶ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 173. - Спр. 40. - Арк. 14.
- ²⁷ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 173. - Спр. 27. - 112 арк.; Губарь О. - Вказ. праця. - С. 216.
- ²⁸ ДАОО. - Ф. 1. - Оп. 202. - Спр. 42 (1852). - 113 арк.; Ф. 4. - Оп. 1. - Арк. 435 (1835). - 453 арк.
- ²⁹ Васильев Ю.К. Деятельность Общества одесских врачей в начале XX ст. // Вісник Сумського державного університету. Серія: Медицина. - 2010. - № 2. - С. 206-214.
- ³⁰ Ципперштейн С. - Вказ. праця. - С. 67-68.
- ³¹ Рассвет. - 1860. - 27 мая. - С. 1.